

**ПРОБЛЕМАТИКА ПРАВОВОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ПІДСТАВ ВВЕДЕННЯ
НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ. ТЕРМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ**

**THE PROBLEM OF LEGAL UNCERTAINTY OF THE GROUNDS
FOR INTRODUCING A STATE OF EMERGENCY. TERMINOLOGICAL ASPECTS**

В статті розглянуто нормативно-правове та наукове трактування термінологічних визначень підстав введення надзвичайного стану в Україні кризю призму «якості закону» з огляду на можливість розширеного та неоднозначного застосування надзвичайного законодавства. Виявлено та проаналізовано низку невідповідностей та відсутності деяких правових визначень. Зокрема законодавство не врегульовує такі поняття, як: «застосування засобів ураження», «пандемія», «панзоотія», «значні верства населення», «міжнаціональний конфлікт» і «міжконфесійний конфлікт». Проведено словниковий та змістовний правовий аналіз наведених прогалин у законодавстві. Запропоновано, з метою запобігання волонтаристському тлумаченню підстав введення надзвичайного стану, визначеному законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», ряд змін до законодавства. Так, у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» має сенс замінити конструкцію «...значних верств населення» на «... не нижче державного рівня». Досліджено дійсний зміст інших понять, і, як наслідок – доцільність їх віднесення законодавцем до підстав введення надзвичайного стану. Автором зроблено висновки про порушення виключності підстав введення надзвичайного стану можливістю розширеного тлумачення неврегульованих понять, що, в свою чергу, тягне до викривлення принципів законності та верховенства права за відсутності ясності та недвозначності приписів, порушення системності та послідовності законодавства. Озвучена потреба приведення законодавства у взаємну відповідність, встановлення термінологічного значення відсутнім правовим поняттям, що має виняткове значення в умовах надзвичайних станів, за яких застосовуються обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, оскільки найвищою соціальною цінністю за Конституцією України є людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека. Наведено перспективність подальших наукових досліджень.

Ключові слова: надзвичайний стан, застосування засобів ураження, пандемія, панзоотія, значні верства населення, міжнаціональний конфлікт, міжконфесійний конфлікт.

This article explores the regulatory, legal, and scientific interpretation of the terminological definitions concerning the grounds for declaring a state of emergency in Ukraine, with a focus on the «quality of the law» and the potential for a broad and ambiguous application of emergency legislation. It identifies and analyzes several inconsistencies and the lack of certain legal definitions. Specifically, the legislation does not address such terms as: «use of lethal means», «pandemic», «panzootic», «significant segments of the population», «interethnic conflict», and «interfaith conflict». A lexical and substantive legal analysis of these gaps has been conducted. To prevent a subjective interpretation of the grounds for declaring a state of emergency, as outlined in the Law of Ukraine «On the Legal Regime of a State of Emergency», several legislative amendments are proposed. In particular, clause 1, part 2,

article 4 of the Law should replace the phrase «...significant segments of the population» with «...at least at the state level». The article further investigates the actual content of other concepts and assesses the appropriateness of their inclusion in the grounds for declaring a state of emergency. The author concludes that the exclusivity of these grounds is compromised by the potential for a broad interpretation of undefined concepts. This, in turn, undermines the principles of legality and the rule of law due to the lack of clarity and certainty in the provisions, as well as the violation of the systematic coherence of the legislation. The need for legislative harmonization is emphasized, calling for the establishment of precise definitions for the missing legal concepts, which are crucial in times of a state of emergency when constitutional rights and freedoms may be restricted. This is particularly important, as the Constitution of Ukraine upholds the highest social value: the person, their life, health, honor, dignity, inviolability, and security. The article concludes with an outline of the prospects for further scientific research in this area.

Key words: *state of emergency, use of lethal means, pandemic, panzootic, significant segments of the population, interethnic conflict, interfaith conflict.*

Вступ. Особливість правового режиму надзвичайного стану полягає в тому, що за певних обставин при виникненні надзвичайних ситуацій соціально-політичного характеру на території України або в окремих її регіонах органам державної влади, місцевого самоврядування, військовому командуванню тимчасово можуть надаватися додаткові, збільшені повноваження, що призводять до обмежень конституційних прав та свобод людини й громадянина, інтересів юридичних осіб на визначений термін.

Тому чітке окреслення обставин та підстав введення цього особливого правового режиму потребує зрозумілого, якісного законодавчого закріплення в нормативних актах з дотриманням їх системного взаємозв'язку та передбачуваності.

Однак на практиці такі вимоги «якості закону», особливо при формулюванні категорійно-понятійного апарату Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», не в повній мірі реалізовано, а в деяких випадках існують прогалини.

Проблемам невизначеності понятійного апарату в національному законодавстві, що регулює правовий режим надзвичайного стану в Україні та пов'язані із ним надзвичайні ситуації та інші умови введення надзвичайного стану, присвячено наукові праці низки авторів, зокрема Басова А. В. [1], Колінко Я. А. [2], Тітко Є. В. [3], Кузніченко С. О. [4] та інших. Проте більшість дослідників приділяють увагу фундаментальним термінам «надзвичайний стан», «надзвичайна ситуація», їх змісту, співвідношенню тощо. В той час, як невирішеними залишаються ще низка термінологічних питань.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення невідповідності підстав введення надзвичайного стану в Україні таким складовим принципу верховенства права, як сталість і послідовність приписів права, в контексті вимоги до «якості» закону. Актуальність обраної теми полягає у відшуванні дійсного змісту законодавчо неврегульованої термінології, що застосовується в законодавстві при визначенні підстав введення надзвичайного стану.

Результати дослідження. Підстави введення надзвичайного стану в Україні, наведені в ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» [5], лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим, зведені у чіткий перелік, який виключає будь-які інші умови. Тож такі підстави повинні бути ясними, конкретними, без можливості розширеного чи звуженого тлумачення, знаходитись у логічному та системному зв'язку із законодавством.

Тому необхідно окремо звернути увагу на відсутні правові визначення, що формулюють підстави для введення надзвичайного стану, згідно з ч. 2 ст. 4 цього Закону. Це важливо, оскільки, по-перше, Закон встановлює вичерпний перелік таких підстав, а по-друге, не дає визначення деяким термінам.

Наприклад, п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» містить низку термінів, таких як: надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, які включають стихійне лихо, катастрофа, особливо великі пожежі, застосування засобів ураження, пандемія, панзоотія, значні верства населення, але без конкретизації їх змісту.

Отже поняття, які потребують нормативно-правового врегулювання, – це «застосування засобів ураження», «пандемія», «панзоотія», «значні верства населення», оскільки вони не мають чіткого правового визначення.

Вдаючись до тлумачення змісту слова «ураження», наведеним у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, ураження (враження) – це: дія за значенням уразити; порушення здоров'я людини внаслідок дії будь-яких фізичних, хімічних або біологічних факторів. Уразити (вразити) – поранити чи вбити; влучивши, пошкодити що-небудь; торкатися рани, ушкодженого місця, завдаючи болю, нового пошкодження; порушувати життєдіяльність, нормальний стан організму, його частин, органів і т. ін. (про хвороби); пошкоджувати сільськогосподарські культури та інші рослини. викликаючи у них хворобливі зміни, паразитуючи на них (про хвороби, шкідники) [6, с. 1512].

Водночас, згідно тому ж словнику слово «засіб» має зміст: якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі; механізми, пристрої і т. ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності. Рівно, як і слово «застосовувати» має наступне тлумачення: використовувати що-небудь, запроваджувати вжиток; пристосовувати до чого-небудь [6, с. 420].

Тобто поєднання зазначених слів несе змістове значення – вчинення, завдання шкоди здоров'ю, життю людини (тваринам, сільськогосподарським культурам та іншим рослинам) внаслідок дії будь-яких фізичних, хімічних або біологічних факторів, використанням знарядь, механізмів.

Однак, знов ж таки, нечіткість формулювання правового визначення призводить до ризику вільного, розширеного трактування в правозастосовній практиці, а отже й до порушення конституційних принципів рівності і справедливості щодо визначеності, ясності і недвозначності правової норми.

Виникають питання й до застосування законодавцем слів «пандемія», «панзоотія», «значні верства населення», оскільки вони також відсутні у національному законодавстві як чітко визначені правові терміни.

Зокрема, «пандемія», згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, – це епідемія, яка поширюється за межі міжнародних кордонів і, зазвичай, вражає велику кількість людей. Цей термін використовується лише для нових інфекційних хвороб (як, наприклад, H1N1 у 2009 році та COVID-19) і не стосується сезонних спалахів грипу чи ГРВІ. Пандемія також характеризується відсутністю колективного імунітету та ефективних засобів профілактики і лікування [7].

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) – спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй. У 1946 році Міжнародна конференція охорони здоров'я схвалила Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), який набув чинності 7 квітня 1948 р. Членами ВООЗ є 194 країни. Україна є членом ВООЗ з 3 квітня 1948 р. Одним із міжнародно-правових інструментів для боротьби з пандеміями та епідеміями є нормативна діяльність ВООЗ у сфері співпраці для подолання та запобігання інфекційним хворобам [8].

Згідно того ж Великого тлумачного словника сучасної української мови пандемія – найвищий ступінь розвитку епідемії, що поширилася на більшість населення однієї чи кількох країн [6, с. 880].

Інше тлумачення наведено у Великій українській енциклопедії, а саме: пандемія (від грец. πανδημία – всенародний, де παν – увесь, а δῆμος – народ) – це форма епідемії, що характеризується інтенсивним і масовим поширенням інфекційного захворювання, яке охоплює населення всієї країни, кількох країн або навіть континентів. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, пандемія – це глобальне поширення нового захворювання, яке вражає частину населення за відносно короткий час [9].

Епідемія ж відповідно до ст. 1 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» – широкомасштабне розповсюдження інфекційної хвороби серед мешканців певної території за короткий період [10].

Власне, між міжнародно визнаним поняттям «пандемія», його словниковим змістом, що ототожнюється з епідемією, та нормативно-правовим поняттям «епідемія» простежується ідентичність, рівнозначність понять через їх змістовне наповнення. Тож чому задля «якості закону» не використовувати наявний категоріально-понятійний апарат під час нормотворчості для приведення законодавства у відповідність один одному?

Аналогічна ситуація склалася з поняттям «панзоотія», термінологічного визначення якого не містить національне законодавство. Окрім хіба що Методичних рекомендацій «Епідеміологічний нагляд за пташиним грипом», затверджених Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.07.2006 р. № 488, згідно з якими панзоотія – це швидке поширення і високий рівень захворюваності на грип серед тварин або птахів на території України та в ряді країн Європи та світу [11].

Проте, Фармацевтична енциклопедія надає дещо інший зміст поняттю «панзоотія» – це вища стадія епізоотії, що характеризується надзвичайно широким розповсюдженням інфекційної хвороби серед тварин, яке охоплює одну або кілька країн, а також цілі континенти [12]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови панзоотія визначається як епідемія тваринного захворювання, яка охопила великі території однієї або кількох країн [6, с. 881].

Тож нормативне звуження в одному з підзаконних актів та відсутність такого законодавчого визначення є наочним і вкотре характеризує нормативно-термінологічну невизначеність національного законодавства.

Також звертає на себе увагу застосування законодавцем у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» термінології «значні верства населення», яка не є достатньо ясною та недвозначною, що не відповідає якості закону в сенсі дотримання законності та верховенства права під час прийняття законодавчого акту.

На цю прогалину також звертає увагу Я. А. Колінко, пропонуючи замінити цю конструкцію словами «не нижче загальнодержавного рівня» [2, с. 4].

Погоджуючись з ідеєю в цілому щодо необхідності заміни конструкції «значні верства населення», вважаємо за необхідне дотримуватися таких ознак якості закону в розрізі конституційних принципів законності та верховенства права, як послідовність, системність та передбачуваність норми права. Оскільки, з одного боку, ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» вже містить ознаку надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру – «не нижче загальнодержавного рівня», а з іншого, ст. 5 Кодексу цивільного захисту України – норма спеціального закону – передбачає іншу термінологію, наводячи класифікацію надзвичайних ситуацій, для визначення найвищого рівня обсягів заподіяних наслідків, задіяних ресурсів тощо, – державний.

Аналогічна думка міститься і в рішенні Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р (II)/2020): «Принцип верховенства права (правовладдя) вимагає суддівської дії у ситуаціях, коли співіснують суперечливі норми одного ієрархічного рівня. У таких ситуаціях до судів різних видів юрисдикції висунуто вимогу застосовувати класичні для юридичної практики формули (принципи): „закон пізніший має перевагу над давнішим“ (lex posterior derogat priori) – „закон спеціальний має перевагу над загальним“ (lex specialis derogat generali) – „закон загальний пізніший не має переваги над спеціальним давнішим“ (lex posterior generalis non derogat priori specialis). Якщо суд не застосовує цих формул (принципів) за обставин, що вимагають від нього їх застосування, то принцип верховенства права (правовладдя) втрачає свою дієвість» [13].

Таким чином, доцільніше у п. 1 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» замінити конструкцію «...значних верств населення» на «... не нижче державного рівня».

Заслуговує на увагу й відсутність законодавчого визначення термінів «міжнародний конфлікт» і «міжконфесійний конфлікт».

Законодавець ставить поряд такі види конфліктів, як підставу для введення надзвичайного стану, маючи на увазі їх рівнозначність за наслідками – загроза безпеці громадян і порушення нормальної діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Але змістовне наповнення таких конфліктів не є тотожним.

Встановлення дійсного вмісту цих термінів дозволить визначити суспільну небезпеку та логіку законодавця, чому саме ці обставини віднесені до однієї з підстав введення надзвичайного стану.

Великий тлумачний словник сучасної української мови надає таке визначення термінам:

– «конфлікт» – зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра суперечка; ускладнення в міжнародних відносинах, що може призвести до збройної сутички [6, с. 570];

– «міжнародний» – який існує, відбувається між націями, національностями, поширюється на них [6, с. 671];

– «нація» – конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру [6, с. 744];

– «національність» – те саме, що нація; належність до якої-небудь нації [6, с. 744];

– «міжконфесійний» – який існує, відбувається між різними конфесіями [6, с. 670];

– «конфесія» – віросповідання; самостійний, незалежний від інших релігійний напрям, відгалуження [6, с. 570].

Таким чином, за логікою словникового тлумачення міжнародний конфлікт являє собою зіткнення, розбіжності, гостру суперечку між націями, які мають різні мову і територію,

культуру, що може призвести до збройної сутички. Своєю чергою, міжконфесійний конфлікт – це суперечка, зіткнення між прихильниками різних релігій, які також може спричинити збройні інциденти.

Українське законодавство не містить ясних підходів до визначення національності. Але виходячи зі змісту терміну «українська національна ідентичність», наведеному у п. 17 ст. 1 Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» нацією, зокрема й українською, є самобутня спільнота, об'єднана назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема мовою (українською) і народними традиціями [14].

За змістом ст. 5 та 6 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» громадянам України, незалежно від їх етнічного походження та приналежності до національних меншин, забезпечуються рівні права і свободи в громадянській, політичній, соціальній, економічній, культурній та мовній сферах, як це зазначено в Конституції України. Всі громадяни України мають право вільно обирати, чи вважати себе частиною національної меншини (або кількох національних меншин). Дане рішення та реалізація відповідних прав не повинні завдавати шкоди особі. Ніхто не може бути змушений оголошувати свій статус щодо належності до національної меншини [15].

Окремо слід зазначити, що ст. 35 Конституції України передбачає право кожної людини сповідувати всіляку релігію або не сповідувати жодної, а також проводити релігійні обряди і ритуали як індивідуально, так і в групах. Релігійна діяльність може бути обмежена лише законом, якщо це необхідно для забезпечення громадського порядку, здоров'я та моральності населення, а також для захисту прав і свобод інших осіб. В Україні церква і релігійні організації діють незалежно від держави, а навчальні заклади – від церкви. Жодна релігія не може бути проголошена державою як обов'язкова [16]. Аналогічні положення містять й ст. 3 та 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [17].

Цивільний кодекс України в ст. 300 поєднує національну та релігійну самобутність фізичної особи в єдине право на індивідуальність [18].

Водночас, ст. 161 Кримінального кодексу України криміналізує умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, також приниження національної честі та гідності, або образу почуттів громадян через їхні релігійні переконання [19]. Що додатково підтверджує відношення держави до міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів як до негативних соціально-правових явищ.

Тож, і міжнаціональний, і міжконфесійний конфлікти мають спільну рису походження – ідеологічну, але різні чинники. Перший в своїй основі передбачає такі чинники, як етнічну самосвідомість, мову, культуру, походження, історію, економічні зв'язки, територію (не завжди). Саме через розбіжності в поглядах на ці фактори між різними націями і можуть виникати міжнаціональні конфлікти. В той час, як другий тип конфлікту виникає на релігійному ґрунті як рушійній силі.

Розбіжність між цими видами конфліктів полягає саме в тому, що міжнаціональний конфлікт за своїм визначенням є більш ширшим поняттям, яке може поглинати й міжконфесійний конфлікт, оскільки релігія може бути і є частиною культурної спадщини нації. При цьому в міжнаціональному конфлікті релігійні розбіжності можуть бути лише одним з чинників його виникнення. На відміну від міжконфесійного, причинами якого виступають виключно релігійні розходження в поглядах.

А тому й є доречним віднесення законодавцем таких конфліктів до підстав введення надзвичайного стану.

Висновки. Власне, перелічені правові термінологічні недоліки, зведені у виключні підстави введення надзвичайного стану згідно з ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», нівелюють таку виключність через можливість розширеного їх трактування, а, отже, й спотворення принципів законності та верховенства права у вузькому значенні – «якості закону»: ясності та недвозначності його приписів, системного та логічного взаємозв'язку законодавства.

Приведення національного законодавства у взаємну відповідність, надання термінологічного визначення правовим поняттям, особливо у відносинах, що регулюють правовий режим надзвичайного стану, в умовах якого можливі обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, з огляду на проголошення Конституцією України людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканості і безпеки найвищою соціальною цінністю, потребує подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел:

1. Басов А.В. Поняття «надзвичайна ситуація»: нормативно-правові та наукові підходи визначення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2014 № 11 том 1. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc11/part_1/29.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
2. Колінко Я.А. Щодо вдосконалення законодавства про надзвичайний стан. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/861/1/ЩОДО%20ВДОСКОНАЛЕННЯ%20ЗАКОНОДАВСТВА%20ПРО%20НАД%20ЗВИЧАЙНИЙ%20СТАН.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
3. Тітко Е.В. Розуміння і тлумачення понять «надзвичайна ситуація» та «надзвичайний стан» у контексті цивільного захисту. *Право і суспільство*. № 2 / 2017. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/2_2017/part_1/24.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
4. Кузніченко С. О. Державне управління в надзвичайних ситуаціях: проблеми правового забезпечення. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2010. № 3. С. 52-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npna_u_2010_3_13 (дата звернення: 01.12.2024).
5. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.06.2000 р. № 1550-III: станом на 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 01.12.2024).
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII, 1728 с.
7. Пандемія чи епідемія: у чому різниця? // Освітня асамблея: сайт. 14.03.2020. URL: <https://www.ea.org.ua/2020/03/14/pandemic/> (дата звернення: 10.12.2024).
8. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) // Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві: сайт. 16.10.2012. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2612-who> (дата звернення: 10.12.2024).
9. Велика українська енциклопедія. Пандемія: веб-сайт. URL: <https://vue.gov.ua/Пандемія> (дата звернення: 10.12.2024).
10. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III: станом на 01.13.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text> (дата звернення 11.12.2024).
11. Про заходи щодо профілактики і боротьби з пташиним грипом та запобігання виникненню його пандемії: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.07.2006 р. № 488: станом на 17.07.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0488282-06#Text> (дата звернення: 14.12.2024).
12. Фармацевтична енциклопедія. Панзоотія: веб-сайт. URL: <https://www.pharmencyclopedia.com.ua/article/729/panzootiya> (дата звернення: 14.12.2024).
13. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 18 червня 2020 року № 5-р (П)/2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-20#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
14. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX: станом на 13.12.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#n24> (дата звернення: 15.12.2024).
15. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX: станом на 10.12.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#n28> (дата звернення: 15.12.2024).
16. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
17. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. № 987-XII: станом на 23.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 15.12.2024).
18. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 03.09.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1648> (дата звернення: 16.12.2024).
19. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 25.10.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 16.12.2024).